

Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

**«Алпамыс батыр» жыры:
зерттелуі мен нұсқалары**

«Алпамыс батыр» жырын жинап, бастыру жұмыстары сонау XIX ғасырдың соңғы ширегінде қолға алына бастағаны мәлім. Басқаларын айтпағанда, Жүсіпбек Шайхулисламов жырлаған нұсқаның өзі бірнеше рет кітап болып басылып шықты. Эпикалық мұраны зерттеуге Кеңес Одағының белгілі ғалымдары атсалысты. Осы ғалымдардың еңбектерін назарда ұстаған мақала авторы «Алпамыс батыр» жырының типологиялық қырына көңіл бөледі. Өзбек, қарақалпақ, қазақ ішіне кең тараған нұсқаларды салыстыра отырып, әр нұсқаның басты ерекшеліктері мен даралық сипаттарына тоқталады.

«Алпамыс батыр» жырының қазақ оқырмандарына ертерек танылғаны Майкөт ақын мен Жиёмұрат нұсқалары болатын. Ізденуші осы нұсқалардың айырмашылықтарын жеке сөз етеді. Осында С. Мұқанов жариялаған нұсқаның жайы да баяндалады.

Мақалада жырдың зерттелу тарихына қатысты мәселелер де қозғалған.

Түйін сөздер: жыр, нұсқа, фольклор, сюжет, мотив, типология, жанр, дәстүр, эпос, дастан.

Bissenbayev P., Karibozov E.

**The Legend «Alpamys batyr»:
studies and variants**

It is known that the recording of the versions of the legend «Alpamys Batyr» and its first research started already in the last quarter of the nineteenth century. Its various different variants, were several times published by Jusipbek Shahislamov, not to mention other researchers. The study of this epic heritage was carried out by well-known scientists of the Soviet Union. Their works were focused on the typology of genre of the legend «Alpamys Batyr». Comparing variants of wide circulation in the Uzbek, Karakalpak and Kazakh traditions, they stopped especially on the main features of each version. The earliest known to us versions of the legend «Alpamys Batyr» can be found in the works of Maykot and Zhiemurat. The researcher gives special attention to differences between these options. There it is also reported about the version published by S.Mukanov. The article also highlights historical issues related to the problem of the legend.

Key words: zhyr, variant, folklore, story, style, typology, genre, tradition, epic, epos.

Бисенбаев П., Карбозов Е.

**Сказание «Алпамыс батыр»:
исследования и варианты**

Известно, что запись вариантов сказания «Алпамыс батыр» и первые его исследования начались еще с последней четверти XIX века. Различные его различные варианты несколько раз издавал Жусипбек Шахисламов. Исследованием этого эпического наследия занимались известные ученые Советского Союза. В их трудах особое внимание уделялось жанровой типологии сказания «Алпамыс батыр». Сопоставляя элементы, имевшие широкое хождение в узбекской, каракалпакской и казахской традициях, ученые останавливались на основных особенностях каждого отдельного варианта. Наиболее ранние, известные нам варианты сказания «Алпамыс батыр» встречаются в творчестве акынов Майкота и Жиёмурата. Исследователь подробно говорит об отличии этих вариантов. В статье также сообщается и о варианте, опубликованном С. Мукановым. Кроме того, в работе освещаются и исторические проблемы, имеющие отношение к жанру сказание.

Ключевые слова: жыр, вариант, фольклор, сюжет, мотив, типология, жанр, традиция, эпос, дастан.

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НҰСҚАЛАРЫ

«Алпамыс батыр» жырының таралу шеңбері өте ауқымды. Солардың ішінде жырдың ең көлемді көркем үлгілері қазақ, қарақалпақ, көшпелі өзбектер арасында туғаны белгілі. Бүгінде осы жырды бәрі де өздерінің төл туындысы санайды. Мұның түпкі себебін түсіну қиын емес, әрине. «Алпамыс батыр» жырын туғызған орта болып есептелетін қоңырат руы өзбек, қарақалпақ, қазақ халықтарының құрамына еніп, жыршылық дәстүрін сақтап, үнемі дамытып отырған. Сонымен, өзбек, қарақалпақ версияларының негізгі сюжеттік құрамы біздегі нұсқалардан алшақ кетпейді. Басты айырмашылықтар мына жайттардан байқалады.

Қазақ жырында Ұлтан – Байбөрінің ағасы Құлтайдың ұлы. Ұлтан Алпамыс дүниеге келгенге дейін Байбөрінің қолында өседі. Ал қарақалпақ версиясы мен Бердібақшы жырлаған өзбек нұсқасында Ұлтан – Байбөрінің құлының баласы. Баймырзаларға қарсы бүліктің басы боп жүрген де сол.

Екі версияда да Байбөрі мен Байсары – Жиделі Байсынды мекендеген ағайынды адамдар. Жырдың қазақ нұсқасында олардың рулары басқа: Байбөрі – қоңырат, Сарыбай – шекті. Байлардың арасындағы өкпе-реніштің орын алуына көкпар барысындағы жағдай (қарақалпақ) мен ағасының інісінен зекет талап етуі (өзбек) түрткі болса, Сарыбайдың қалмақ жеріне көшуіне «Егер атадан жалғыз туған Алпамыс қаза тапқан жағдайда Гүлбаршынның әмеңгерлік жолмен Ұлтанға тиюі мүмкін» деген ой себеп болады. Байсары қалмақ жеріне көшіп барған соң, қалмақтың Тайша ханы мен Қаражан батыры Баршынға құда түседі. Ф. Юлдашев жырлаған өзбек нұсқасында олардың орнын қалмақтың алып батыры Көкалдаш пен оның інілері басады. «Алпамыс батыр» жырының Майкөт ақын вариантында Алпамыс қалың қалмақты жалғыз өзі жайратып салады, Қараманды көкпарша өңгеріп, Гүлбаршынның аяғының астына тастайды. Өзбек версиясында Баршын төрт сайыстың жеңімпазына ғана тұрмысқа шығатынын айтады. Алпамыс Баршынның үмітін ақтап, төртеуінен де жеңіспен оралады. Қарақалпақ версиясында Алпамыс қалмақтың тоғыз балуанын жықса, Қаражан Байшұбармен бас бәйгені алады. Көкеман Алпамысты тасада тұрып мылтықпен атады да, батыр қалмақтарды қан-жоса етіп қырып салады.

Қарақалпақ версиясының екінші бөлімі біздегі нұсқалардан ауқымдырақ. Жырдың кейбір мотивтері болмаса, Алпамыстың жабайы қаздың қанатына жазған хаты, батырды құтқармақ болған Қаражанның шарасыздан елге оралуы, оның досына өкпелеп, Ұлтан тазға уәзір болуы, Алпамыстың үйлену тойында аспаздармен сөзге келуі, көкпарға қатысуы, т.б. сарындары өзбек версиясымен бірдей.

«Алпамыс батыр» жырының Жиёмұрат нұсқасында батырдың ғажайып туысы мен үйленуі жайы баяндалады. Мұнда Майкөт ақын нұсқасындағы Тайша ханның Байбөрі малын әкетуі, Алпамыстың жеті жыл зынданда жатуы, әйелінің үйлену тойы үстінде келуі сияқты оқиғалар жоқ. Екі нұсқадағы болашақ батырдың ғажайып туысында да айырмашылықтар кездеседі. Жиёмұрат нұсқасында Байбөрі мен Байсары бір перзентке зар болып, әулие-әмбиені жағалайды. Артынша тілегі қабыл болып, Алпамыс пен Қарлығаш дүниеге келеді. Байсары қызды болады. Ғайыптан пайда болған каландарлар балаға ат қояды. Олар Алпамысты жебеуші күштер, Ғайып ерен қырық шілтен болып шығады. Бірде екі бай көкпарға таласып қалады да, Байсары қалмақ еліне көшіп кетеді. Майкөт ақында Байбөрінің – қоңырат, Сарыбайдың – шекті елінен екені анық айтылады. Байбөрі Құлтайдың тезекші қара күннен туған баласын бауырына басады, әлгі Ұлтан есейе келе Байбөрі мен Құлтайға «алжыған қақпас» деп тіл тигізеді. Байбөрі Аналықты ертіп, Әзірет сұлтанға аттанады, әулие-әнбиелерді аралайды. Жаратушы ақ ниетіне орай бір ұл, бір қыз сыйлайды. Бұл нұсқада балаға ат қоятын-Баба түкті Шашты әзиз. Сарыбайдың бәйбішесі қыз туып, екі бай құда болады. Уақыт өте Сарыбай «Алпамыс жалғыз қалды, егер жазатайым өліп кетсе, қызым Ұлтан құлға қор болады» деп ойлап, көшіп кетеді. Алпамыстың қалыңдығын іздеп қалмақ жеріне аттанатын сапары екі нұсқада екі түрлі баяндалады. Жиёмұратта Гүлбаршынға қалмақ ханы Тайша мен Қаражан батыр таласады. Шарасыз Гүлбаршын «қырық күншілік жерден кім бірінші келсе, соған тиемін» деп шарт қояды. Сол мезгілде Алпамыс та қалмақ еліне жетеді. Алдынан шыққан Қаражан Алпамыстан жеңіліп, онымен достасады. Гүлбаршыннан дәмелі 490 қалмақ сайысқа түседі. Бұлардың қатарында Алпамыстың тілеуін тілеген Қаражан да бар. Қаражан достыққа берік. Ол Байшұбар аттың төрт аяғына қазық қағып, құдыққа тастап кеткен қалмақтарды қуып жетіп, өзінің баласы Досмұхамед пен оның

атын өлтіреді. Байшұбар бәйгеден озып келгеннен кейін, Алпамыс қалмақтың тоғыз балуанын жығады. Көкеман уәзір Алпамысқа оқ атады. Батыр қалмақтарды жайратып салады.

Жиёмұрат нұсқасында шығыстық сюжеттерге негізделген діни дастандардың әсерықпалы байқалады. Алпамыс шайқасқа түскенде Жаратушыны еске алып, «Я, шері Құда, Хазірет Әлі ер Мұртаза» деп сиынады. Қаражан батыр болса «Дінім-ислам, бір хақ Құдайым» деп мұсылман болады.

Майкөт нұсқасында ілгерідегі оқиғалардың бірі де жоқ. Гүлбаршынға құда түсетін Тайша хан мен Қаражанның аты аталмайды. Гүлбаршынның қоятын шарты, сайыс, жарыс дегендер кездеспейді. Мұнда Алпамыс тасқа басылған Гүлбаршынның хатын көріп, оны күшпен жар етпек болған Қараман батырдың қалың әскерін қырып салады. Қараманның өзін көкпар ғып өңгеріп, Гүлбаршынның алдына тастайды. Атасы Сарыбайды қалмақ еліне хан етеді.

Башқұрт халқының «Алпамыш пен Барсын-Хылуу» атты ертегісінің сюжеті бізге мәлім қоңырат версиясынан бұрынырақ туса керек. Онда Алпамыстың Жиделі байсын жері де, Қоңырат деген елі де, қаптаған қалмақ жауы да кездеспейді. Жырдағы батырлық үйлену сарыны мұнда қыз бен жігіттің жекпе-жегі бейнелейтін көне мотивпен ауысқан.

Барсын-Хылуу «Қорқыт ата кітабындағы» Баршын-Шешек сияқты күйеу жігітті жолықтырғанша елден жырақта жеке шатыр тігіп тұрады. Ертегідегі Барсын қыз өз лашығын тау шыңына орналастырады. Оны өзіне жар етемін деген батырлар сан тараптан ағылып кеп жатады. Алайда алып қыз тау үстінен жардай тастарды домалатып үміткерлердің бәрін өлтіріп тастайды. Ол жоғарыдан жар жағалап түскен тасты қайтадан тау үстіне лақтырып шығаратын, не алысқанда алып жығатын батыр жігітпен тұрмыс құрмақшы екен. Көп ұзамай көп үміткердің бірі ретінде Алпамыс та әлгі тауға барады. Батыр межелі жерге жеткен бойда Барсын қыз тау шыңынан бір тасты құлатып жібереді. Биіктен құлдилап келе жатқан тасты Алпамыс аяғымен теуіп қап тау үстіне қайта шығарады. Артынша тау үстіне Алпамыстың өзі де көтеріледі. Сол жерде батыр мен Барсын-Хылуу жеті күн, жеті түн алысады. Соңында Алпамыс қыздың жамбасын жерге тигізіп, Барсынды өзіне жар етеді.

«Алпамыс батыр» жыры жайында пікір айтқан ғалымдардың бірі – белгілі ақын әрі қоғам қайраткері С.Сейфуллин. Оның Қызылорда

қаласында шыққан «Қазақ әдебиеті» атты монографиясында жырдың өзбек, қазақ нұсқаларының ерекшелігі, образдар жүйесі, ұлттық дәстүрге сай сарындары туралы тиянақты ойлар айтылады. [1,216]

Академик жазушы С. Мұқанов 1939 жылы жарық көрген «Батырлар» жинағының алғы сөзінде «Алпамыс» пен «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» салыстыра зерттейді. [2,5] Лиро-эпикалық шығарманың құрылысы мен сюжеттік желісінің «Алпамыс жырына» ұқсас екенін байқайды.

Мұхтар Әуезов пен Л. Соболев «Эпос и фольклор казахского народа» атты мақаласында жырдың көркемдік өрнегіне ерекше ден қойған. Олар Байшұбардың шабысы бейнеленетін тұстағы суреттерді ең нақышты бейнелер деп біледі. [3,7] Қазақ жырларында тұрмыс-салт пен әдет-ғұрыптың шыншыл суреті анағұрлым мол ұшырайтыны бұлардың алғашқылары стадия жағынан кейінірек, соңғылары жасырақ болғандықтан деп есептейді.

А.С. Орлов «Казахский героический эпос» деген кітабында қазақ батырлар жырын орыс тілінде кеңінен мазмұндап шыққан [4,16]. Еңбектің ғылыми мән-маңызы осындағы типологиялық салыстыруларға байланысты. Ғалым қазақ батырлар жырына шолу жасай келіп, «Алпамыс батыр» жырын көне ескерткіштер қатарында қарайды.

В. Жирмунский мен Х. Зарифов авторлығымен шыққан «Узбекский народный героический эпос» атты монографияда «Алпамыс батыр» жырының туған дәуірі, жанрлық ерекшеліктері туралы қызықты пікірлер қозғалған [5, 66-67-68]. Авторлар «Алпамыс батыр» жырының қарақалпақ, өзбек, қазақ нұсқаларына шолу жасайды. Сонымен бірге, дәуір шындығының көркемдік даму шындығына сәйкес өзгеріске түскенін ескертеді.

«Алпамыс батыр» жырын зерттеуде елеулі еңбек сіңірген ғалымдардың бірі – Т. Сыдықов. Оның батырлар жырына арналып әр кезде жазылған мақалалары мен кітаптары жанр табиғатын түсінуге септеседі. [6, 22-42] Осы еңбектердегі бірнеше мәселені санап өтсек те, ғалым назарының қазақ эпосындағы күрделі жайларға түскенін көреміз. Атап айтқанда, ол «Алпамыс батыр» жырының зерттелу жайына, образдар жүйесіне, нұсқаларына тоқталған.

Қазақ фольклортанушыларының алдында үлкен ғылыми міндеттер тұрғаны анық. Бізге «Алпамыс батыр» жырына арнайы тоқталып, оның сюжеттерінің шығу төркінін, тарихилық дәрежесін, этнографиялық қырын, стадиялық қатарын, типологиялық өрнектерін дәл ашатын зерттеулер қажет. Жырдың вариант-нұсқаларын түгел салыстыра отырып жүргізетін жұмыстар жазылуы керек.

Әдебиеттер

- 1 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1932. – 216 б.
- 2 Мұқанов С. Алғы сөз // Батырлар. – Алматы, 1939. – 260 б.
- 3 Ауэзов М., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. – Москва, 1940. – №1.
- 4 Орлов А.С. Казахский героический эпос. – Москва-Ленинград, 1945. – 331 с.
- 5 Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947. – 519 с.
- 6 Сыдықов Т. Ғасырлардың кәусар бұлағы. – Алматы, 1980. – 214 б.

References

- 1 Seifullin S. Qazaq adebieti. – Quzulorda, 1932. – 236 b.
- 2 Muqanov S. Algi soz // Batirlar. – Almati, 1939. – 260 b.
- 3 Auevov M., Sobolev L. Epos i folklor kazashskogo naroda // Literaturni kritik. –Moskva, 1940. – №1.
- 4 Orlov A.S. Kazashski geroicheski epos. – Moskba-Leningrad, 1945. – 331 s.
- 5 Girmunski B., Zarifov Sh. Uzbekski narodni geroicheski epos. – Moskba, 1947. – 519 s.
- 6 Sidikov T. Gasirlardin kausar bulagi. – Almati, 1980. – 214 b.